

TRDOTA KOT VREDNOTA PRISPEVEK K HISTORIČNI ANTROPOLOGIJI IMPOTENCE V PREDMEŠČANSKI DOBI

HARDNESS AS A WORTH: CONTRIBUTION TO THE HISTORICAL ANTHROPOLOGY OF IMPOTENCE IN THE PRE-BOURGEOIS AGE

Dušan Kos*

SUMMARY

This paper is devoted to the inter-relation between church law, Christian morals and pastoral attitudes towards disturbances in (marital) sexual behaviour and their influence on the social micro-environment. A study is made of rarely known cases from the territory of the Ljubljana diocese (Carniola, Slovenia) up till 1783, when the regulation of marital union in the Habsburg Monarchy was still absolutely in the domain of the Church. Among all the extant documents, the most extensive are those relating to the dissolution of the marriage of count and countess Ursini-Blagay in the years 1769–1771. Their difficulties reflect all the legal, medical and social characteristics of pre-modern society, and therefore the case is analyzed in close detail. The successful divorce of the Ursini-Blagays was a special instance, and was possible only because of the wife's more-than-average involvement in the legal-medical »proving« of her husband's incurable impotence. It was this which, in an otherwise indissoluble marriage, essentially prevented consummation, the regular fulfilment of marital duty, procreation and – as emerged in the legal proceedings – the enjoyment of love. A new moral in the 18th century (after shameless Baroque-period) was, indeed, inter twined with the more intimate feelings and with »a new shame« in sexual practice.

With the new views on man as part of nature, and with the appearance of numerous sexological, medical and legal works, sexuality was nevertheless still not accorded any

* Dušan Kos, PhD, Associate Professor, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Science and Arts, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana.

greater importance. Impotence by the 18th century had become a taboo. In the majority of cases of sexual incapacity, formal divorce was almost impossible on account of the difficulty of proving and diagnosing the condition, and because of the material dependence of the healthy spouse upon the impotent one. The small number of court proceedings also means that people devoted considerable care to premarital sexual control. Particularly the nobility, who were well aware of the significance of blood ties as a warranty for the inheritability of personal privilege. Most married couples preferred to reconcile themselves to unfulfilment in marriage, particularly if it had emerged after the wedding. Impotence and sterility, however, especially for the nobility, became even more decisive in the 19th century, when, on account of demographic changes, the number of births in the family was declining. Hence it is not surprising that it was then that mostly the ancient noble lineages in Slovenia were dying out.

Keywords: the nobility, sexuality, impotence, sterility, dissolving of marriages, law, medicine, everyday life.

Govoriti in pisati o impotenci, sterilnosti in frigidnosti v preteklosti ni bilo nikoli le tipičen historiografski konstrukt, kakršen se običajno vzpostavlja v subjektivni zaznavi zgodovinarja in "zgodovinsko resnico". Stara resnica je, da je spolnost eden pomembnejših dejavnikov v vsakdanjem življenju. Reprodukcijska sposobnost je notoren pogoj obstoja živih bitij, v patriarhalnih in monarhičnih ureditvah pa ima še bolj kot subjektivno tudi politično težo.[1] V moderni historiografiji vodi ena od poti v razkrivanju vprašanj s polja seksualnosti in humane reprodukcije tudi skozi preučitev vloge anomalij (ne le perverznosti!) v spolnem življenju – npr. impotence, sterilnosti in frigidnosti. Bistvo tega članka so medicinske, pravne in psihosocialne zaznave teh motenj v času, ki ga označujemo kot evropski "stari red" (t. i. ancien régime) – tj. čas predmeščanske dobe, čas pospešenega razpada mnogih tisočletnih družbeno-ekonomskih vzorcev in prehajanja na tiste, ki modificirani krojijo življenje v sedanosti. S podrobno analizo nekaj impotenčnih primerov z ozemlja nekdanje dežele Kranjske iz 17. in 18. stoletja pa bom poskušal opozoriti na korenine nekaterih današnjih spolnih zaznav v spolnosti. V izogib morebitnim prevelikim pričakovanjem opominjam, da so pisni viri o konkretnih primerih, tako medicinski kot laiški, za obravnavan čas in prostor zelo redki. Vsi pa so povezani s sodnim razvezovanjem zakonskih zvez: čeprav so bile spolne težave univerzalna religiozno-pravna in medicinsko-socialna kategorija so namreč spolne zadrege v preteklosti prihajale v javnost izključno le iz defektnih zakonskih zvez. Ker je bila impotenca formalni zadržek za sklenitev zakona in pogoj za njegovo kasnejšo razvezo, so vsi zapisi cerkvenopravnega značaja, saj je bilo do avstrijskega državnega patenta o zakonski zvezi (1783) nematerialno vzpostavljane in reguliranje zakonske zveze v

habsburških deželah v absolutni domeni Cerkve. Kljub navidezni pustosti tovrstnih sodnih virov pa iz njih izvemo mnogo, tako o medicinskem reševanju problemov kot tudi o njihovi vlogi v mentalitetah, normah in omejitvah spolnega življenja, o deviantnostih, spolni vzgoji in obnašanju mladih, vmešavanju sorodstva v intimno življenje zakoncev, prekrivanju drugih konfliktov s spolnimi motnjami itd. Med vsemi ohranjenimi sodnimi spisi je v arhivu ljubljanske škofije ne po naključju najobsežnejši spis o sporu zakoncev Ursini–Blagay iz let 1769–1771. Njun primer je zanimiv, ker vsebuje prav vse značilne pravne, socialne in medicinske vzorce reproduktivnih oz. spolnih navad zahodne krščanske družbe v predmoderni dobi, seveda so mnogi izraženi le v prikritih kodah.

Predzgodba. Marija Kajetana grofica Barbo–Waxenstein in Jošt Anton Ursini grof Blagay sta se poročila 22. 5. 1766 v Ljubljani. Nevesta je bila hčerka grofa Jošta Vajkarda in njegove že pokojne žene, ki je umrla le teden dni po hčerinem rojstvu (25. 5. 1750), Ane Marije grofice Wildenstein. Ženin je bil sin Sigmunda Antona Ursinija in Cecilije Suzane roj. baronice Teuffenbach; ob poroki je bil star trideset let. Njegova starost je bila za plemiškega ženina običajna, nevestinih šestnajst let pa je bilo v 18. stoletju opazno pod splošnim povprečjem.[2] Posebno vprašanje je, ali je bilo tako mlado dekle emocionalno že zrelo za zakonsko življenje. Marsikateremu dekletu je to uspevalo brez težav, nekatera pa so se prepozno zavedle neizkušenosti in o tem pozneje glasno tožile. Seksualnost pa tudi tako mladim dekletom nikoli ni bila tuja. Pregled poročnih in krstnih matrik ljubljanske škofije kaže, da je nemajhno število nevest (tudi zelo mladih) vstopilo v zakon nosečih. Zaradi plemenitega statusa in strožje spolne kontrole kot je bila v navadi pri nižjih slojih pa je v Marijinem primeru smiselna domneva, da Marija zaročenčeve potence pred poroko v praksi ni preizkusila. Toda že pred poroko vedela za zaročenčeve probleme s potenco, saj je na prvi sodni obravnavi izjavila, da jo je k poroki kljub tovrstnim pomislekom opogumljala bodoča tašča, češ da se bo v prihodnosti sin za to že še usposobil. Nadvse tehtno vprašanje je, zakaj se je nekdo, ki je *vedel*, da je partner impotenten in da bo zakon pozneje morda razveljavljen, sploh poročil. Marija je pozneje povedala, da jo je o moževi impotenci nekoč po poroki izprašal kar njen oče. Očitno je prav on preglasil njene predporočne pomisleke s svojo poročno pedagogiko, ki je bila v skladu z družinskim statusom. Tako očitno zanemarjanje pomislekov pa nasprotuje domnevi, da je vsaj plemstvo zaradi možne prekinitve krvne kontinuitete, ki je bila bistvo aristokratske samozaznave, *vedno* upoštevalo poročne zadržke. Jasno je le, da je ženinova družina gotovo natančno kontrolirala nevestino moralno spodobnost in reproduktivno sposobnost, očitno pa je relativizirala spolno

primernost svojega člana, če je bila v igri materialno in statusno zelo primerna nevesta.

Po točno triletnem toleriranju moževih neuspešnih spolnih poskusov pa je imela Marija Kajetana spolne abstinence v zakonu dovolj. Marija je z uradno zahtevo po razvezi očitno čakala na prvi možni kanonski rok, ki ga je pozneje izpostavil tudi uradni branilec zakona: za presojo impotence morajo preteči vsaj tri leta skupnega življenja od poroke naprej. Na njeno zahtevo po razvezi iz 5. 6. 1769 je ljubljansko škofijsko sodišče razpisalo uvodno obravnavo in zakonca sta se s svojima odvetnikoma 28. 7. 1769 pojavila pred sodniki. Marija je tam zahtevala razvezo zakona zaradi moževe *impotentiae coeundi*, ker v treh letih zakona na njeno zahtevo in željo "zakonski dolg" ni bil niti enkrat izpolnjen. Vzrok po njenem mnenju: mož je že od začetka trajno in neozdravljivo impotenten.[3]

Uvodno formuliranje razveznega zahtevka je v celoti sledilo kanonskemu pravu. V njem pa je bilo življenje podrejeno tisočletnemu teološkemu nauku o zakonski zvezi. Kanonično pojmovanje zakonske zveze je videlo smisel zakona v duhovni zvezi zakoncev, prokreaciji in omejevanju spolnega nagona. Med uveljavljanjem takega nadzora pa so teologi že v zgodnjem krščanstvu trčili z laišskimi pogledi, ki so izpostavljali ohranjanje produkcijskih osnov družine za naslednje generacije, ne glede na cerkvene omejitve. Razveza in nova poroka sta bila za njih najpriročnejše sredstvo odpravljanja spolnih težav. Za ublažitev konfliktov je bil zato (zlasti) nezadovoljnim možem od 9. stoletja omogočen kompromis, da se zakoni zaradi nekaterih zadržkov lahko preprečijo, naknadno razveljavijo ali vsaj ločijo.[4] Po starejših (in tudi novejših) kanonskih tolmačenjih mora (moška ali ženska) impotenca kot razdiralni zadržek izvirati še izpred poroke, spolna nesposobnost pa mora zakoncema v popolnosti preprečevati občevanje (*impotentia coeundi*), biti mora trajna in neozdravljiva.[5] Sterilnost je bila obravnavana bolj tolerantno, ker razen prokreacije ni bila moteča za druge zakonske aktivnosti. Predvsem ženska sterilnost (kanonsko pravo sem umešča tudi moško starostno impotenco) tudi ni nujno dokončna in z usodno odločitvijo velja počakati.[6] Nekoliko ostreje je bila presojana moška sterilnost (*impotentia generandi*): tistim kastratom, ki so bili sposobni občevanja, ne pa zaploditve, poroka npr. ni bila dovoljena; teologi so namreč menili, da jih k ženskam ženeta le pohota in užitek, ne pa zavest o prokreaciji.[7]

Navkljub relativno ugodnim pravnim rešitvam v kanonskem pravu od 13. stoletja naprej, papeži v praksi niso bili naklonjeni razvezam že sklenjenih zakonov, zato so bili impotenčni sodni primeri od 14. stoletja naprej znotraj celotne zakonske problematike relativno maloštevilni.[8] Ker pa je

v poznem srednjem veku postal stvarni vpliv cerkvenega prava odvisen od razmerij moči med posvetno oblastjo in rimsko kurijo, je ponekod plemstvo še lahko zlorabljalo pravo. A tudi knezi so morali politične razloge za odslovitev partnerjev aranžirati v pravno sprejemljivo embalažo. Eden takih primerov je bila razveljavitev prvega zakona Margarete (1318–1369), dedinje koroškega vojvode in tirolskega grofa Henrika, s češkim princem Janezom Henrikom.[9] Njegova domnevna impotenca, ki najbrž ni bila nič drugega kot samovoljno vladanje, je bila izgovor, ki je ostal v tirolski tradiciji: Margareta je moža "nagnala, ker ni želel biti možki". Papež Benedikt XII. je Margareto opozoril, da mora spet zaživeti z možem, v nasprotnem primeru pa bo njena nameravana druga poroka z Ludvikom Brandenburškim, sinom cesarja Ludvika, neveljavna. Cesarju, ki je bil sprt s papežem, pa sta nato dva odpadniška teologa zagotovila, da lahko kot cesar kar sam odloča o zakonskih zvezah knezov. Zato je cesar marca 1342 razsodil, da je bil in bo Janez Henrik nesposoben *ad copulam carnalem*, nato pa je objavil razvezo.[10]

Po obdobju takšnih občasnih samovoljnih posegov v zakonske spore je Cerkev leta 1563 na tridentinskem koncilu načine sklepanja in razvezovanja ter ločevanja zakonov natančno določila. Znotraj množice dispenz pri drugih poročnih zadržkih pa so bili primeri impotence vsaj v primerjavi z nekaterimi evropskimi regijami na Slovenskem tudi poslej zelo redki.[11] Za odgovor o vzrokih je potreben premislek o psiho-socialni strukturi tedanje družbe. Največ impotenčnih primerov bi bilo pričakovati pri plemstvu in premožnejšem meščanstvu. Plemiški pogled na plodnost je bil namreč bolj kot v neplemenitih slojih ideološki postulat, povezan z dednostjo družbene privilegiranosti. Plemstvo pa je imelo v strukturi prebivalstva majhen delež in posledično je bilo malo impotenčnih primerov. Vendar pa tudi prevladujoči nižji sloji osebne prokreacijske sposobnosti in moškosti kot elementov plemiške družbene časti [12] niso jemali usodno. Vsi so spolne težave lažje reševali z adopcijami in prepustitvami premoženja sorodnikom "inter vivos". Tako so uspevali ohraniti rodbinsko materialno kontinuiteto. Zaviralni učinek na razvezovanje je imelo tudi znatnejše premoženje impotentnega partnerja: ko je npr. mladi kmet Jurij Polimiršek iz župnije Gornji Grad leta 1678 pisal na ljubljansko škofijo za dovoljenje za poroko s sorodnico, je kot motiv omenil, da mu je teta, ki je *sterilna* in ima ostarelega moža, obljubila prepustiti kmetijo, če se poroči s sporno zaročenko. Pragmatizem je jasen: sterilne tete Jurijev stric ni mogel odsloviti, saj je bila ona lastnica kmetije. Drug enostaven način reševanja reproduktivne nesposobnosti je bil neformalen beg od partnerja, ki pa se ga

plemstvo zvečine ni lotevalo, saj sta bila v igri osebna čast in večje skupno premoženje; oboje pa je bilo mogoče rešiti le po sodni poti.[13]

Na konzistorijalni obravnavi zakoncev Ursini–Blagay v Ljubljani 28. 7. 1769 je tako vladala bojovita atmosfera. Grofica Marija Kajetana je vedela, da bo mož že zaradi premoženjskih zadreg nasprotoval razvezi. Zato je takoj udarila z najtežjim topništvom: od poroke naprej mož zaradi svoje *frigidae naturae* ni nikoli penetriral v njo, niti ni ejakuliral semena kamorkoli drugam. Za povečanje sle je od poroke brez učinka jemal neka zdravila. Mož je obtožbam (na)učeno oponiral, češ da se očitane "frigidnosti" ne sme ocenjevati počez, saj je potrebno bolj kot na zunanje znake paziti na notranje. Te pa lahko zana le temeljita in vzajemna sodno-medicinska preiskava.[14] Krivdo za odsotnost spolnosti v zakonu je mimogrede prenesel na ženo, češ da ozkost njene nožnice (*arctitudo*) ovira konzumiranje zakona.

Čeprav se zdi, da je pri obtožbah o t. i. ženski ozkosti največkrat šlo za počezen moški izgovor, da bi sodišču prikriji svoje probleme, je imelo Joštovo ravnanje trdno oporo v v medicini in kanonskem pravu, saj je to v takem primeru možu dopuščalo razvezo in ponovno poroko.[15] V detajle se ni spuščalo, zato so sodišča in odvetniki posegali po detajliranih komentarjih. Tudi na tem procesu je bilo največkrat citirano delo jezuita Thomasa Sancheza (1550–1610) *De sancto matrimonio*, ki je bilo v katoliških deželah vse do začetka 20. stoletja najvišja avtoriteta o zakonski zvezi. Sanchez je menil, da pomeni ozkost, ki trajno preprečuje sprejetja uda in semena, zadržek za zakonsko zvezo, če drugače kot po čudežu ni mogoče pričakovati izboljšanja.[16] Toda v 18. stoletja medicina ženske ozkosti ni več umeščala v neozdravljive ženske napake in o naravni ozdravitvi se ni več le ugibalo. Zdravniki so opozarjali pravnike, naj počakajo z razvezovanjem, preden se ne izčrpajo vse terapije.[17] Tudi slavni zdravnik Paolo Zacchia (1584–1659) je v delu *Questiones medico-legales*, ki sta ga odvetnika zakoncev Ursini–Blagay prav tako večkrat citirala, priznaval ogrodje Sanchezove impotenčne teorije: ustrezna trdota uda je nujna za oploditev, saj je ta možna *le z njegovo penetracijo* v nožnico oz. maternico. Če se ejakulira mimo vagine ali pa se je ud le dotakne, oploditev ni možna. Jasno pa je, da je tudi zanj zunanja popolnost ženskih generativnih organov pomenila pogoj sine quam non za prokreacijo, kakor tudi za uspešno spolno življenje – moževe krivde za sterilnost medicina pač še ni znala zanesljivo dokazati, razen če ni šlo za fizično (vidno) poškodovane genitalije.[18]

Z Joštovo zahtevo po vzajemni medicinski preiskavi se Marija ni strinjala. Sodišče je spomnila, da je impotence obtožen Jošt, ne pa ona. Mož po

njenem niti ne loči med zunanjo in notranjo impotenco. Prve mu sploh ne očita – njegova nezmožnost je namreč *notranja, trajna* in *neozdravljiva*, posledica "frigidne impotence" za penetriranje v *vas foeminum* in ejakuliranja semena vanjo. Le zakaj bi morala biti potemtakem preiskava vzajemna? Marija in odvetnik sta tako utemeljitev najprej našla pri Sanchezu, češ da le *trajna* impotenca razdira zakon, ker nasprotuje izvajanju dolžnosti iz zakonske pogodbe; drugače je z začasno impotenco, ki ni razvezljiva.<19> Medicinsko-teoretična slika impotence pa je bila po tedanjih merilih še bolj zapletena. Zacchia je vse oblike spolne nesposobnosti delil na slučajne (nesrečne) ali prirojene (t. i. notranje).[20] Seveda je razlikoval tudi občevalno impotenco in frigidnost, kjer ni erekcije in ejakulacije. Ženska je po njegovem prepričanju frigidna, če ne more ejakulirati svojega semena. Tudi Zacchia je namreč menil, da ima ženska vse organe, ki so potrebni za "izdelovanje, shranjevanje in ejakulacijo semena", spočetje pa ni nič drugega kot pomešanje moškega in ženskega semena. Naslednji korak pri priznavanju ženske vloge je po dveh tisočletjih prevladovanja te aristotelske teorije kasneje storil William Harvey (1578–1657), ki je v njej žensko seme zamenjal z jajčecem. Novo bitje, je trdil inovator, nastane iz semenske mešanice obeh staršev, pri čemer je ženski prispevek z jajčecem pomembnejši.[21] Po Zacchiji se frigidna ženska lahko poroči, medtem ko moževa frigidnost (sterilnost in impotentnost) razdira zakonsko zvezo; če je dokazana, celo brez čakanja na tri leta zdravljenja, saj naravna frigidnost ni ozdravljiva. Posebna motnja je relativna impotenca zaradi uročenosti (*maleficium*), pri kateri mož ne more občevati le z določeno žensko.[22] Vendar ta Joštu ni bila očitana.

Ob tako nasprotujočih interpretacijah so sodišča vedno morala ubrati pot dolgotrajnega ugotavljanja dejstev in za to pooblastiti zdravniški konzilij. Do 13. stoletja je bila preiskava notranje moške impotence zvečine posredna in se je posvečala ženini nedotaknjenosti. Pozneje so prišli v prakso zelo stvarni postopki: v nekem primeru iz Anglije iz 14. stoletja je bila skupina častnih žensk poslana k domnevno impotentnemu moškemu, ki mu je žena očitala poročno prevaro. Vsaj ena od preiskovalk je pred možakarjem odigrala zapeljivko. Ker se po nekem času spodaj ni nič premaknilo, je bil zakon razveljavljen. Praktični preizkusi že v 15. stoletju niso več bili pogosti. Ker pa so se tožnice še naprej pritoževale nad nesposobnostjo zdravnikov, je prišlo v Italiji in Franciji v 15. in 16. stoletju do novega vala šokantnih preiskav: mož je moral v prisotnosti prič nekaj dni zapored spati z ženo ali celo prostitutko. Taki načini so bili v 17. stoletju že neprimerni. Je pa bilo mogoče ponekod (Francija, Anglija) še skoraj celo stoletje zahtevati od moškega, da pred sodniki in zdravniki z masturbacijo

doseže erekcijo.[23] Sredi 18. stoletja pa so bili pravo ter sodna medicina oz. ginekologija in babištvo že na taki stopnji, da so vsaj ob anatomski dilemi impotence (zaradi poškodovanja genitalij) in ženske zožanosti lahko dali razumno mnenje brez praktičnih preizkusov. Ne le da je bila leta 1753 v Ljubljani ustanovljena babiška šola, leta 1758 je v mestu tudi že deloval anatomski zavod. Dobro desetletje po procesu Ursini–Blagay pa je sodelovanje sodne medicine v civilnem pravu dokončno uzakonil še patent o zakonski zvezi (1783), češ da naj pri dokazovanje impotence, nujno sodelujejo zdravniki, kirurgi in babice.[24]

Konzilij v praksi pogosto pomeni družbo specialistov z nujno nasprotnimi mnenji. Tako je bilo tudi v primeru Ursini–Blagay. Vendar ni šlo za vprašanje kompetentnosti zdravnikov, bolj problematična je bila njihova (materialna) vpetost v družini Barbo–Waxenstein in Ursini–Blagay. To pa je spoštovanim doktorjem že spočetka odvzelo nekaj kredibilnosti. Za šefa konzilija je bil imenovan dr. Janez Jožef Anton pl. Haymann, kranjski protomedikus in sanitarni svetnik. Drugi član je bil dr. Janez Zlatoust pl. Pollini, najbrž družinski zdravnik Ursini–Blagayev. Tretji je bil dr. Friderik Maksimilijan Baronio pl. Rosenthal in četrti dr. Janez Krstnik Christian. Delo konzilija je bilo hitro: imenovan je bil septembra 1769, Jošt je bil zaslišan (ne pa pregledan) 26. 10., že naslednji dan pa so zdravniki soglašali le z ohlapnim mnenjem, da absolutna (mišljeno: "in trajna") impotenca ni ozdravljiva. Odločilna razhajanja so se pokazala šele v poročilu, ki ga je 1. 12. 1769 izdelal dr. Haymann. Poudaril je, da sta dva kolega odstopila od njegovega mnenja. Očitno je bila pri tem problematična diagnoza, ne pa zdravljenje. Joštova zgodba jih je namreč zelo begala, ker jim je povedal, da se je njegov ud pri poskusu občevanja z ženo večkrat dvignil, da je nekajkrat celo penetriral ter ok. dvakrat ejakuliral v ženino nožnico. Res pa sta v naslednjih treh letih na splošno malokrat spolno občevala. Haymann se je pri svojem mnenju skliceval na Zacchio, češ da pri impotenci ni važno ali se seme izlije ali ne, kadar je koitus redek oz. če ga sploh ni. Od vsega je pri presoji impotence najbolj važna erekcija. Tudi spontana polucija in občasne erekcije ne pomenijo, da v Joštovem primeru ne gre za *absolutno frigidnost*. [25] Dr. Christian in dr. Baronio sta taki diagnozi nasprotovala, češ da Jošt *ni absolutno impotenten in obstaja domneva ozdravljivosti*. Med obema taboroma je bil Joštu naklonjeni dr. Pollini, ki je sodil, da gre morda le za začasno slabost, kjer pa razveza ni možna. [26] Baronio in Christian sta zato februarja 1770 predlagala, naj se Jošt podvrže zdravilni kuri. Če potem ne bo uspeha, naj obvelja mnenje drugih dveh zdravnikov.

Iz vseh štirih mnenj so razvidne vsaj štiri osnovne pomanjkljivosti tovrstnih preiskav še v 18. stoletju. Prva je izhajala iz podrejenosti medicine

pravu vsaj v dvomljivih zadevah. Druga je tičala v stanovskem položaju zakoncev, saj so se zdravniki zadovoljili kar z Joštovo in Marijino izjavo. Tretja je bila, da je njihova (ne)sodba slonela na več kot poldrugo stoletje starih Zacchiasovem in Sanchezovem sodno-medicinskih priročnikih. Skoraj izključna raba obeh tudi v drugih zakonskih primerih v ljubljanski škofiji pa še ne pomeni, da o tem ljubljanski intelektualci niso vedeli toliko kot njihovi kolegi v razvitejših središčih. Govori predvsem o avtoritativnosti obeh del, ki sta na sodiščih preglasila tudi nova medicinska dognanja. Četrta pomanjkljivost je bila človeško razumljiva: zdravniki in odvetniki so jemali iz komentarjev le tiste člene, ki so potrjevali njihova prepričanja.

Z neenotnimi mnenji se je 24. 3. 1770 proces nadaljeval s prerekanji o definicijah frigidnosti. Toda sodišče je zdaj že vedelo, da je Marija utajila nekaj izvršenih spolnih odnosov. To je zapletlo položaj, saj se na nekonsumacijo zakona ni več mogla sklicevati. Jošt je namreč na tej obravnavi svojo potenco ovrednotil še bolj natančno kot na konziliju: v treh letih zakona sta z ženo imela odnose okoli dvajsetkrat, približno dvakrat ali trikrat pa je v njo tudi "izlil seme"; erekcija je ud povečala za (pomislite!) cela dva prsta. Da po vsem tem žena ni zanosila, čeprav je bila o tem nekaj časa skoraj prepričana, je krivda zgolj in samo v njeni ozkosti. Sodišče se je v dvomu (in jezi zaradi zavajanja strank) zdaj odločilo razsodbo odložiti še za eno leto. v tem času pa naj bi se Jošt zdravil. Za uradnega zdravnika je bil imenovan dr. Pollini, ki pa je pacientu predpisal le štirimesečno zdravljenje. Zato je poročilo o zdravljenju predstavil že 12. 10. 1770. Pollini je poročal, da je v tem času Jošt poskušal spolno občevati, a ni niti enkrat dobil erekcije. Na zdravnikove nasvete je odgovarjal, da ne čuti dovoljšnje *trdote*. Tudi žena ga je vseskozi nagovarjala k odnosom, on pa jo je zavračal z besedami: "Ne nadleguj me, saj veš, da bom to storil, če bom le mogel." Te besede je na predzadnji razpravi 12. 4. 1771 potrdil tudi Jošt, češ da v zadnjem letu res ni niti enkrat uspel spolno občevati. Vendar je imel za to svoje razloge: bil je telesno oslabel, duševno pa zmeden in prestrašen. Pollini, ki je še pred enim letom dopuščal Joštovo ozdravljenje, je sedaj pritrjeval Mariji, da je mož že vsaj štiri leta absolutno impotenten.

Pollini je že prej vedel, da je diagnostika notranje impotence težka, težava pa največkrat le slučajno ozdravljiva.[27] Ker je nekoč menil, da je Jošta mogoče ozdraviti, je najbrž najprej posegel po farmacevtskih oz. homeopatskih preparatih. Zacchia je npr. priporočal uporabo kardana, ločike in mete.[28] Dr. Plenck z Dunaja je še leta 1788 priporočal zvarek iz gorčičnih semen, pižma ali železa.[29] Pri absolutni impotence pa je bilo z zvarki zadevo težko še kdaj postaviti pokonci. Pollini je njihovo nekoristnost izkazal s

tem, da se je hitro usmeril od zdravljenja erektilne impotence k zdravljenju sterilnosti in spolnemu prosvetljevanju. Zanimivo – moža, ne pa žene. Teh ukrepov zato v poročilu sploh ni opisal, pač pa je o tem 12. 4. 1771 spregovorila Marija, češ da je doktor Joštu opisal smisel dveh poz, a le ena je bila po njenem dobra. Pri tej naj bi žena ležala poševno na hrbtu, tako da bi imela zgornji del telesa pod nivojem nog. Ker je ženin položaj za erekcijo brez pomena, je jasno, da zdravnik niti približno ni vedel, kako naj pomaga Joštu. Tudi Jošt se je zavedal, da njegovega spolnega in psihološkega problema ne bodo odpravili ne placebo ne kakršne koli figurae Veneris. Ženi pa je vseeno natvezil, da mu je Pollini svetoval tudi nekakšno stoječo pozo. Marija je, tako je vsaj dejala sodnikom, posumila v smisel tega "protinaravnega" načina in Jošt se ji je menda opravičil, da zdravnika najbrž ni dobro razumel. Marija je zatrdila, da bi možu tak seks vsekakor odrekla, tudi če bi ga doktor izrecno zahteval. In ker mož po ženinih besedah ni bil zagret niti za spodobno občevanje ponoči, v temi in leže, se je žena razumno in glasno spraševala, kako bi bil sploh sposoben nenaravnega običaja.

Njeno razmišljanje o občevalnih pozah je bilo preplet izkustev s teološkimi diskurzi o tehnologiji izvajanja zakonskega dolga. Že dobro stoletje pa je v aristokratski družbi vladalo obdobje nesramežljive spolne morale. Sram pred erotiko, ki je do srede 17. stoletja obvladoval zahodno zakonsko moralo, je izginil. Potentnost se je iz Zacchiasovega medicinskega in splošnega socialnega nivoja dvignila na nivo čutenega, k vprašanju udejanjanja dolgo prepovedane užitkarske ljubezni.[30] Stoječi položaj, ki ga je želel prakticirati Jošt Ursini–Blagay, za Zacchio je bil eden najbolj nesmiselnih in nezdravih (ker se seme skvari),[31] pa je v obdobju ponovne strožje morale od druge polovice 18. stoletja naprej po mnenju ljubljanskih sodnikov še vedno sodil med neprimerne. Za Marijo pa je bil (le) deklarativno neustrezen. Njeno kasnejše ljubezensko življenje, pravzaprav že njen (v tistem času unikaten) odhod na sodišče kažeta nadpovprečno erotično pojmovanje zakonske zveze, ljubezni in dostojnosti. Ko je pred cerkvenimi sodniki namigovala, da zna le misijonariti – tako kot se spodobi – zvečer, v temi – je bila to le javna poza za cerkvene sodnike in javnost, ne pa njena zaznava zakonskega dolga.

Po dobrem letu vsakodnevnih sporov v družini Ursini–Blagay pa cerkveno sodišče spomladi 1771 še vedno ni imelo dovolj *trdnih* dokazov za sodbo. Nasprotno – izjave zakoncev in odvetnikov, konfuzna mnenja konzilija in nemoč lečečega zdravnika so bili še naprej kontradiktorni. Toda Mariji Kajetani po dveh letih pravedanja pravice ni bilo več mogoče odrekati. Končno so 13. 4. 1771 Marija, njen oče in Jožef baron Lichtenturn na škofiji prisegli – zadnja dva seveda ne o tem, da je Jošt *impotenten*

in da z Marijo *nikoli ni občeval*, pač pa, da *verjameta* Mariji, da že pet let ni bila *volkommen fleischlich erkannt*. [32] Šlo je za t. i. kredulitetno priseganje o Marijini verodostojnosti. Če dva tedna, 27. 4. 1771, so sodniki razsodili, da se zakon Ursini–Blagayev razveljavi zaradi "zadržka trajne in popolne impotence".

Sodišče torej dejansko ni do kraja ugotovilo ali je Jošt Anton res nepopravljivo impotenten. Marije Kajetane ni nihče niti poskušal ginekološko pregledati, čeprav bi se tako razjasnila vsaj njena (ne)deviškost. Pomenljivo pa je, da se ji je spomladi 1771 zelo mudilo z rzsodbo. Hitenje pa je prikrivalo nekaj le na prvi pogled presenetljivega, a bistvenega iz njenega prejšnjega življenja – resnico, da impotenca v zakonu skoraj vedno pripelje do zakonoloma vsaj pri tistih, ki imajo (nad)povprečne erotične želje. Že 16. 5. 1771 se je poročila s Pavlom Alojzom grofom Auerspergom. [33] Marija in oče sta se o poroki očitno dogovarjala že, ko sta zakonca Ursini–Blagay še živela skupaj. Dogovor pa ni bil le verbalen – njun prvorojenec Franc se je rodil že čez 181 dni – 13. 11. 1771 – umrl pa dan pozneje. [34] Sedaj je jasno, da je Marija aprila 1771 tako odločno zahtevala čimprejšnjo rzsodbo predvsem, ker je bila noseča. Njena zunajzakonska uteha je bila v tem času za javnost nekako še sprejemljiva, ker je bila v mejah družbene konvencije. [35] Zato je razumljivo, zakaj se ljubljanska javnost, deželna in cerkvena oblast nad posledicami njene zunajzakonske spolne aktivnosti ni razburjala. S prešuštvom pa je Marija dokončno in otipljivo izkazala drugačno dojetanje zakonske ljubezni kot jo je opisovala na sodišču in se je že udejanjala v klasicistični družbi: za trden zakon niso dovolj le otroci, sočutje, podpora bolnemu zakoncu in vzajemna ljubezen, pač pa je vsaj včasih na prvem mestu nujno tudi užitek. [36] Marija je kasneje rodila še šest otrok. Drugi mož je umrl v Ljubljani leta 1810, ona pa je nato živela pri poročeni hčerki na Reki, umrla pa v Ljubljani leta 1822. Jošt Anton Ursini–Blagay se ni več poročil. Tega mu kanonsko pravo kot trajnemu, kompletnemu in neozdravljivemu impotentnežu niti ni dovoljevalo. V nečem, kar je pogosto poudarjal na sodišču, pa se le ni pretvarjal – res je bi vedno slaboten in je tak umrl že leta 1777. [37]

Diskurz o pravno-medicinskih oblikah in posledicah impotence v družini Ursini–Blagay nas je prepričal o podobah njene večplastnosti v medčloveških odnosih v preteklosti. Nič kaj dosti pa še nismo rekli o vsakdanjem odnosu neprizadetih sopotnikov do nesrečnih zakoncev. Podatkov o tem je v pisnih virih še manj kot o že zapisanem. Vemo, da je sramotnost

izgube moškosti v evropski kulturi v 12. stoletju utrdila viteška dvorska kultura, ki je brezpogojno službo plemeniti gospej postavila v okvir bolj ali manj nedosegljive telesne ljubezni. S tem pa je absolutna moškost postala družbena norma. Spolna nesposobnost iskalca dvorske ljubezni namreč ni pomenila ovire za prokreacijo, pač pa uničujoč udarec po samopodobi. Ko je mladi Perceval, junak najpriljubljenjšega srednjeveškega viteškega romana o gralu, želel oditi od doma, ga je mati neuspešno zadrževala tudi z zgodbo iz življenja njegovega očeta. Ta je bil nekoč "hudo ranjen med nogami in pohabljen", zato se je iz viteške scene umaknil iz javnosti.[38] Da pa je javnost imela do nesrečnika obzir, potrjujejo tudi dogodki ob znameniti kastraciji Petra Abelarda. Ta je v prijatelju zaupal, da ga skrbi predvsem *vesplošnost sramote*, ki je prizadela sorodnike in prijatelje. Posebej ga je bolelo, da je njegova prejšnja filozofska slava od kastracije naprej ponižana. Torej svoje prizadete spolne časti niti ni pretirano izpostavljal. Javnost je bila do njega usmiljena, saj so ga ljudje menda tako objokovali, da mu je bilo že neprijetno.[39]

Ker se je vsakodnevna spolnost povsem razlikovala od teološkega razumevanja, je bil ljudski pogled na impotenco lahkotnejši. Iz tišine se je glas o tem najprej izvil v meščanskem okolju italijanskega predhumanizma. Seveda je tudi tedaj šlo za sramotno težavo – sramotno zaradi nezmožnosti seksualnega obvladovanja žensk kot manj vrednih bitij.[40] V Boccacciovem Dekameronu, Machiavellijevi Mandragoli, Chaucerjevih Canterburyjevskih zgodbah idr. literarno-dramskih delih, polnih mizogamnih in mizoginijskih poudarkov, so spolno nesposobni predvsem nesrečniki, ki ne morejo uspešno zadovoljiti (s tem pa nadzirati) po definiciji spolno nepotešenih in prešuštvu vdanih žena. Z novimi gledanji na človeka kot del narave, z vrsto seksoloških medicinskih, filozofskih in pravnih razprav se je v 17. stoletju ustvarjal nov pogled, ki je urejeni spolnosti pripisoval večji pomen za zdravje, a jo je še vedno obravnaval kot deviantno polje človeške narave.[41] Če so pravde o impotenci v Franciji še v 17. stoletju menda šteli v tisočih, in je razumljivo, da je v uživaški urbani družbi javnost najodmevnejše primere izrabljala za vsesplošen porog,[42] je bilo očitno v provincialno-ruralnih okoljih kot sta bili v 17. in 18. stoletju Ljubljana in Kranjska, lahko tudi drugače: cirkusantska zaznava impotence in s tem spolnosti je bila tam vsaj že konec 17. stoletja redka. Le če je prišlo do sodnega razvezovanja (to pa je bili zelo redko), je obstajala možnost, da iz družinske intimne na plano udarijo vse frustracije, na čelu s spolnimi. Do 18. stoletja sta seks in užitek postala močni (poluradni) ženski kategoriji, a le značajske močna in zelo nezadovoljna žena se je bila pripravljena podati v boj za novo priložnost na sodišče. Maloštevilnost sodnih primerov pa obenem priča tudi

o vedno uspešni (samo)kontroli spolne sposobnosti zaročencev. Zato je razumljivo, da razvez že sklenjenih zakonov zaradi impotence tudi v začetku 19. stoletja na slovenskem ozemlju ni bilo nič več kot prej.

Ko se je s pojavom neomoralizma v drugi polovici 18. stoletja javnost umikala iz sodišč, družinskih spalnic in družabnih salonov,[43] sta v erotične mentalitete prodirali resignirana čustvenost in sentimentalna ljubezen. Oboje pa ni več nujno potrebovalo krščanskega dojemanja zakonske zveze, marveč mnogo bolj verbalno in duševno čustvovanje. Zato spolna nepotešenost ni mogla biti več vedno opravičilo za prešuštvo, pač pa je težava zakonca držala ujeta v čustveno letargijo.[44] Istočasno z intimizacijo spolnosti je konec 18. stoletja zunanja uglednost predmeščanske morale iz javnega govora izključevala odkrito spolnost.[45] Primer Ursini–Blagay je bil zato v svojem bistvu, kodah in glasnosti še na ravni baročne frivolnosti. Zdi se, da je predvsem zaradi ženinih neizživetih erotičnih želja prišel v javnost oz. na sodišče. Nekaj let ali desetletij pozneje Marija Kajetana zaradi moževe impotence najbrž ne bi več odšla na sodišče. Z novo (strožjo) zaznavo spolnosti, kakršne prejšnja stoletja niso poznala, pa sta intimizirani impotenca in sterilnost predvsem zaradi nesposobnosti nadaljevanja rodu vendarle še naprej ostajali pravno-socialni problem plemstva. Zanj sta težavi postali usodni prav v 19. stoletju, ko se je zaradi splošnih demografskih in psiholoških sprememb število rojstev v evropskih družinah opazno zmanjšalo; nič več ni bila nenavadna tudi zavestna odločitev za samsko življenje. Padec rodnosti je neposredno vplival na "konec" starih rodbin. Ni presenetljivo, da je prav tedaj v moški liniji izumrlo največ plemiških rodbin, tudi na Slovenskem.[46] Slika 19. stoletja v primerjavi z 18. ali celo 17. stoletjem seveda le ni bila le črna. Spolnost tedaj ni bila več podložnica zakonske zveze in Cerkve, pač pa stvar države, znanosti in osvobojenih individuumov. Silovit zagon medicine, socialne pedagogike in psihiatrije je privedel do psihiatrizaranja in psihoanaliziranja spolnosti. To pa je ustvarjalo tisto dožemanje zakonskih odnosov, spolnosti in seveda impotence, ki še kar traja.

OPOMBE

1. R. Lewinsohn, Zgodovina seksualnosti (Ljubljana 1961); R. Tannahill, Človek i seks (Beograd 1981); M. in T. Košiček, Spolnost skozi stoletja. Iskanje resnice v spolnosti (Ljubljana 1982).
2. L. Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain (Görz 1904), 76, 77, 160, 162, 190, 194, 338, 428.

3. Primer Ursini–Blagay je zapisan v nepaginiranem čistopisu konzistorialnega protokola iz let 1758–1772 v Nadškofijskem arhivu Ljubljana (odslej: NŠAL), Konzistorialni protokol, fasc. 3 (knj. 3).
4. G. H. Joyce, *Die christliche Ehe. Eine geschichtliche und dogmatische Studie* (Leipzig 1934), 275 sl.
5. J. Bumke, *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter 2* (München 1990), 544 sl.; G. Duby, *Vitez, žena i svećenik. Ženidba u feudalnoj Francuskoj* (Split 1987), 25 sl., 102; *Lexicon des Mittelalters* 3, 1623–1624; *Theologische Realenzyklopädie* 9, 334 sl.; R. Kušej, *Cerkveno pravo katoliške cerkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev* (Ljubljana 1927), 419-421. V veljavnem kanonskem pravu je zadržek impotence obravnavan v kanonu 1084 (slovenski komentar v: B. Košir, *Zakonsko pravo Cerkve, Priročniki Teološke fakultete* 11, Ljubljana 1997, 158-173).
6. Joyce, o. c., 156, 286-287; Lewinsohn, o. c., 91-92.
7. U. Ranke Heinemann, *Katoliška cerkev in spolnost* (Ljubljana 1992), 254-255.
8. J. A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe* (10. izd., Chicago and London 1996), 458. Prim. razmerja za nekatere predele Ogrske, Francije, Anglije ter mesti Regensburg in Augsburg med 14. in 16. stoletjem v: R. H. Helmholz, *Marriage Litigation in Medieval England* (Cambridge 1974); R. Weigand, *Die mittelalterlichen kirchlichen Ehegerichtsbarkeit. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 98, Kan. Abt. 67 (1981), 213-247; P. Erdő, *Eheprozesse im mittelalterlichen Ungarn. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 103, Kan. Abt. 72 (1986).
9. Margareto je že leta 1330 oče poročil s sinom češkega kralja, Janezom Henrikom. Po smrti vojvode Henrika leta 1335 so se v boj za njegovo dediščino vmešali Wittelsbachi in Habsburžani. Tirolsko je mladi par uspel obdržati s podporo čeških čet, Koroške pa ne. V naslednjih letih je prišlo do nesporazumov med domačini in Čehi, zato se je Margareta povezala z Wittelsbachi in jeseni 1341 Janeza Henrika izgnala. Mož se je zatekel k oglejskemu patriarhu, nato pa se je odpovedal ženi in Tirolski (W. Leitner, P. W. Haider, J. Riedmann, *Geschichte des Landes Tirol* 1, 2. izd., Bozen, Innsbruck, Wien 1990, 442-448).
10. Odlomek v: H. Wiessner (izd.), *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 10. Klagenfurt 1968), št. 23. Gl. tudi št. 146 (papeževo navodilo oglejskemu patriarhu Bertrandu iz 29. 11. 1341) in št. 153 (sodba cesarja Ludvika iz 15. 3. 1342). Primer omenjata Joyce, o. c., 212-213 in Ranke Heinemann, o. c., 238.
11. Tako sodim po pregledu protokolov ljubljanske škofije od srede 16. stoletja do leta 1776 (NŠAL, Škofijski protokoli 1-39 in Konzistorialni protokoli 1-4). Gl. še Joyce, o. c., 350-355, 389 sl. (objava dekreta Tametsi na str. 548-551); Brundage, o. c., 563 sl.; Ranke Heinemann, o. c., 253-254.
12. W. Schmale, *Geschichte der Männlichkeit in Europa (1450–2000)* (Wien, Köln, Weimar 2003), 91-92.
13. NŠAL, Škofijski protokol 7, p. 123. Podobno: E. de Le Roy Ladurie, *Montaillou. Ein Dorf vor dem Inquisitor* (Frankfurt/Main, Berlin 1986), 224-225; Brundage,

- o. c., 458; D. Kos, O melanholiji, karierizmu, nasilju in žrtvah. Tržaška afera Gallenberg 1740 (Knjižnica Annales 37, Koper 2004), 212 sl.
14. Cf. Corpus iuris canonici (odslej CIC) X 4.15.5.
 15. CIC X 4.15.6.
 16. T. Sanchez, De sancto matrimonii sacramento disputationum (Lugduni 1669), lib. VII disp. 92 n. 11, 27, 28, disp. 93 n. 4 in 8, disp. 99 n. 15-16.
 17. P. Zacchia, Questiones medico-legales (Avenioni 1660), lib. III tit. I q. VI n. 4-8) je pritrjeval mnenju, da ozdravljiva ozkost ne razdira zakonske zveze. Tudi dr. Joseph Jakob Plenck je menil, da včasih lahko pride do oploditve, tudi če seme doseže le zunanje dele vagine (Anfangsgruende der gerichtlichen Arzneywissenschaft und Wunderarzneykunst, Wien 1788, 162-163).
 18. Zacchia, o. c., lib. III tit. I. q. 8 n. 1-18 in lib. VII tit. III q. I n. 17-34.
 19. Brundage, o. c., 504-505; Sanchez, o. c., lib. VII disp. 92 n. 1-3, 6, 25-26. Starostne sterilnosti Sanchez ni izenačeval z običajno občevalno sposobnostjo. Starejši moški (tudi onemogli) so zato pravno sposobni za poroko; pri starkah pa niti tega problema ni, saj "pri njih ni težav s frigidnostjo kot pri starcih, ker so tiste, ki sprejemajo seme" (Sanchez, o. c., lib. VII disp. 92 n. 19-24).
 20. Zacchia, o. c., lib. III tit. I. q. I n. 1-30.
 21. Lewinsohn, o. c., 188-196; P. Borisov, Zgodovina medicine. Poskus sinteze medicinske misli (Ljubljana 1985), 185-196; Ranke Heinemann, o. c., 175.
 22. Zacchia, o. c., q. II n. 10 in q. V n. 2-43.
 23. Erdö, o. c., 265-266; Helmholtz, o. c., 88-89; G. Ruggiero, The Boundaries of Eros: Sex Crime and Sexuality in Renaissance Venice (New York 1985), 146-147; L. Stone, Broken Lives. Separation and Divorce in England 1660-1857 (New York 1993), 134-135; Brundage, o. c., 457; Sanchez, o. c., lib. VII disp. 109 n. 5.
 24. Borisov, o. c., 233, 253; Verordnung in Ehesachen, was den bürgerlichen Vertrag (Civilkontrakt) und dessen Folgen betrifft, 16. 1. 1783 (Wien), čl. 38. Impotenci so tu posvečeni člani 37-40. Plenck je leta 1788 med neozdravljive ženske reproduktivne težave je uvrstil raka na rodilih, okuženost nožnice in maternice s sečom ali blatom, skrčenost nožnice, odsotnost maternice, obolenje jajčnikov, visoka starost. Pogojno ozdravljive ženske težave so zdrs, nepravilen položaj ali stisnjenost maternice, polip, krvavitev maternice ali iz nožnice, odsotnost menstruacije, beli tok, zožanost nožnice itd. (Plenck, o. c., 158-164).
 25. Cf. Zacchia, o. c., lib. III tit. I. q. III n. 10-15, 23.
 26. Sanchez, o. c., lib. VII disp. 93 n. 1.
 27. Zacchia, o. c., lib. III tit. I q. III n. 6-11.
 28. Ibidem, q. V n. 48-60.
 29. Plenck, o. c., 167-168.

30. Lewinsohn, o. c., 155-156; 182 sl.; Tannahill, o. c., 315 sl.; Košiček, o. c., 257 sl.; J. L. Flandrin, *Družina. Sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja* (Ljubljana 1986), 199-203; *The Invention of Pornography. Obscenity and the Origins of Modernity, 1500–1800* (ed. L. Hunt, New York 1993); P. Dible, *Etnologija spalnice* (/ *cf., Rdeča zbirka, Ljubljana 1999), 121 sl.; N. Elias, *O procesu civiliziranja 1* (/ *cf., Rdeča zbirka, Ljubljana 2000), 312 sl.; Schmale, o. c., 114 sl.
31. Zacchia, o. c., lib. VII tit. I q. I n. 53.
32. Cf. CIC X 4.15.5 in 7.
33. Schiviz, o. c., 162.
34. Ibidem, 203.
35. Košiček, o. c., 257 sl.; M. Manzatto, *Nobildonne e cavalieri serventi nel settecento Veneto: Il paradosso dell'onore* (Prispevki z mednarodne konference Čast: identiteta in dvoumnost neformalnega kodeksa, Sredozemlje 12.–20. stol., *Acta Histriae* X/8,2, Koper 2000), 385 sl.; Elias, o. c., 324-326.
36. Lewinsohn, o. c., 200 sl.; Košiček, o. c., 257 sl.
37. Schiviz (o. c., 204).
38. Chrétien de Troyes, *Perceval – Zgodba o gralu* (prev. V. Klabus, Knjižnica Kondor 276, Ljubljana 1996), 15.
39. Peter Abelard, *Povijest nevolja, Etika, Pisma Abelarda i Heloize* (prev. V. Gortan in V. Vinja, Zagreb 1992), 23-24, 43-47, 151. O tem Ranke Heinemann, o. c., 169-172 in G. Taylor, *An Abbreviated History of Western Manhood* (New York and London 2000), 40 sl. in passim.
40. G. Bock, *ženske v evropski zgodovini. Od srednjega veka do danes* (/ *cf., Modra zbirka, Ljubljana 2004), 14 sl.
41. Lewinsohn, o. c., 223 sl.; M. Foucault, *Zgodovina seksualnosti 1. Volja do znanja* (ŠKUC, Lambda 15, Ljubljana 2000), 22-27; Schmale, o. c., 97 sl.; Bock, o. c., 26 sl.
42. Dible, o. c., 124-125.
43. Elias, o. c., 320 sl.
44. Košiček, o. c., 262 sl.
45. Košiček, o. c., 268 sl.; Elias, o. c., 318 sl.; Foucault, o. c., 114 sl.
46. *Od znanih na Slovenskem naj omenim vsaj Ursini–Blagaye, Galle, Gallenberge, Schärffenberge, ki so se obdržali od 12. stoletja.*